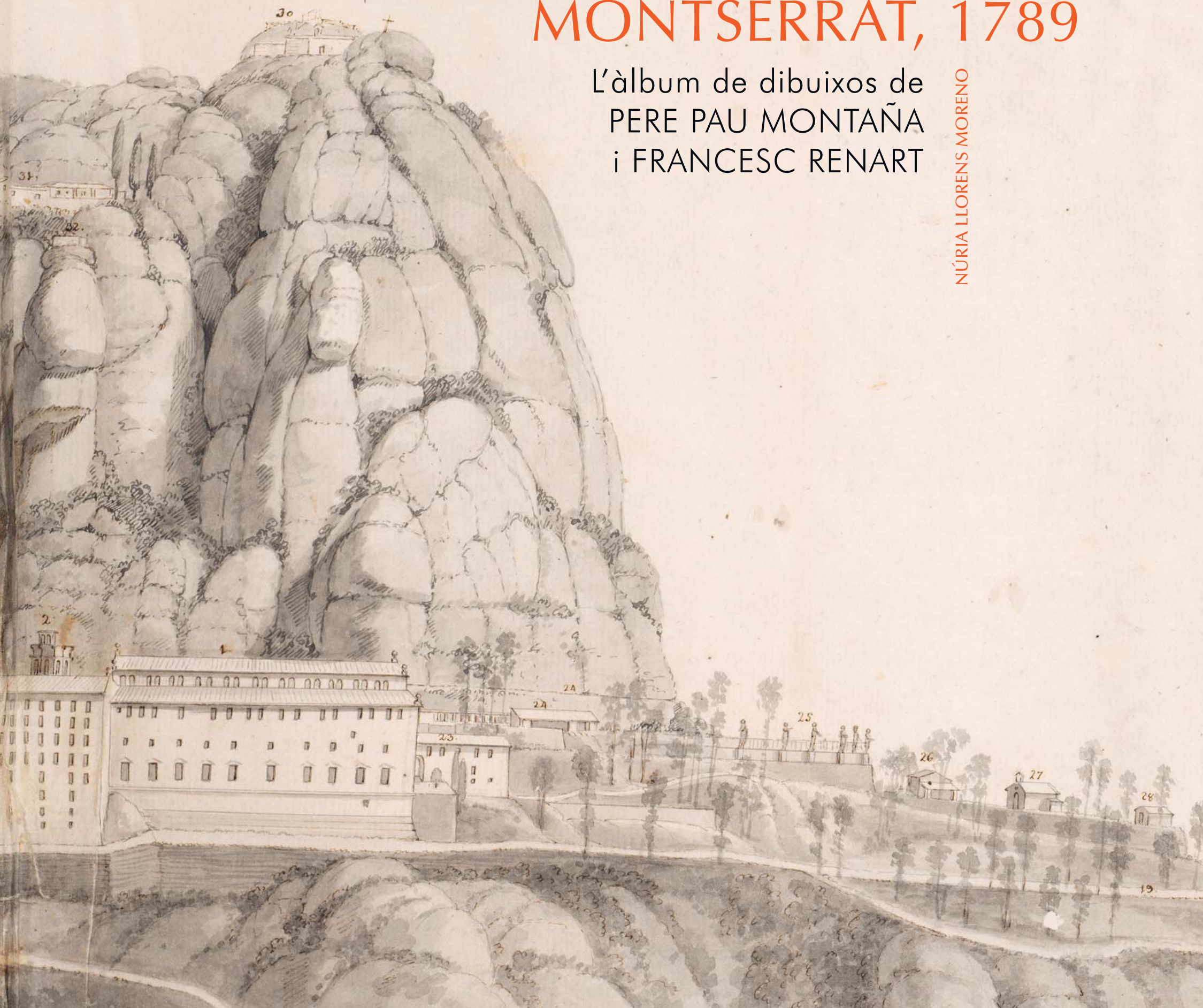

MONTSERRAT, 1789

L'àlbum de dibuixos de
PERE PAU MONTAÑA
i FRANCESC RENART

NÚRIA LLORENS MORENO

Primera edició, setembre de 2022

© Núria Llorens Moreno, 2022, per al text

© Fotografies de l'àlbum de dibuixos: Pep Parer

© Disseny i maquetació: Blanca Hernández

La propietat d'aquesta edició és de

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona

ISBN: 978-84-9191-228-6

Dipòsit legal: B. 7752-2022

Imprès a Tallers Gràfics Soler

ÍNDIX

195

5	PREFACI
11	ELS <i>BARLOQUINS</i> QUE PUJAREN A MONTSERRAT A DIBUIXAR LA MUNTANYA
23	FRANCISCO DE ZAMORA: VIATGES I INICIATIVES
33	EL PROJECTE DE DESCRIPCIÓ GEOGRÀFICA, NATURAL I POLÍTICA DE LA MUNTANYA DE MONTSERRAT
37	Els comissionats
37	Pere Pau Montaña
41	Francesc Renart
49	Joan Ameller i Antoni Sala
51	Benet Ribas
54	Les notícies físiques de la muntanya recollides per Veremundo Murillas
58	La documentació complementària
69	ELS PLÀNOLS I VISTES DE MONTSERRAT
75	Les vistes de Montserrat i la càmera obscura
91	Multiplicada per les perspectives: les quatre panoràmiques
91	La cara oest
95	La cara sud
100	La cara est
105	La cara nord
117	El monestir de Santa Maria
126	Les ermites
129	Santa Anna
130	Santa Creu
132	Sant Dimes
137	Santíssima Trinitat
137	Sant Benet
142	Sant Salvador
145	Sant Antoni
146	Sant Jeroni
148	Santa Caterina
151	Sant Joan i Sant Onofre
153	Santa Magdalena i Sant Jaume
161	Els Pouetons
165	El fil del laberint de la Cova del Salnitre
185	El mapa topogràfic i històric

PREFACI

5

An einem Sommermittag ruhend einem Gebirgszug am Horizont oder einem Zweig folgen, der seinen Schatten auf den Betrachter wirft, bis der Augenblick oder die Stunde Teil an ihrer Erscheinung hat — das heißt die Aura dieser Berge, dieses Zweiges atmen.

Walter Benjamin, *Kleine Geschichte der Photographie* (1930)

En un migdia d'estiu, seguir amb tota la calma el perfil d'una serralada en l'horitzó o d'una branca que projecta la seva ombra sobre qui la contempla, fins que el moment o l'hora arriben a formar part de la seva aparició — això significa respirar l'aura d'aquestes muntanyes o d'aquesta branca.

Walter Benjamin, *Petita història de la fotografia* (1930)

The objects from the past stand before us, but the worlds from which they came are long gone. What should we do with these visual orphans?

Michael Ann Holly, *The Melancholy Art* (2013)

Aquest llibre gira al voltant d'un àlbum excepcional de dibuixos de la muntanya de Montserrat, confeccionats pel pintor Pere Pau Montaña i l'arquitecte Francesc Renart durant l'estiu de 1789, vint-i-dos anys abans que el Monestir i l'ermitatge patissin la devastació provocada per la Guerra del Francès que canviaria la seva fesomia per sempre. Els dibuixos van ser elaborats a instàncies de Francisco de Zamora, alcalde del crim de la Reial Audiència del Principat, per il·lustrar l'edició d'una *Descripció geogràfica, natural i política de la muntanya de Montserrat*: una obra col·lectiva que el magistrat tenia previst publicar en un termini curt, molt curt de temps. Però l'empresa editorial quedà estroncada i el llibre no es va arribar a publicar mai. Tal com passa amb altres obres inacabades, aquesta està envoltada de misteri i genera molts interrogants; la majoria sense resposta. El llibre no s'acabà publicant, però, sortosament, s'ha conservat un volum considerable de documentació manuscrita relacionada amb el projecte editorial —el guió, nombrosa correspondència adreçada al magistrat, alguns esborranys d'estudis preparatoris de certes parts, etc.— incompleta, heterogènia i dispersa, però extraordinàriament valuosa perquè compon un recull d'informacions que ens permet seguir l'evolució dels treballs dels comissionats de Zamora pràcticament dia a dia, i ens brinda la possibilitat de sentir-ne les veus. La documentació ens ofereix igualment una varietat d'aproximacions a la muntanya i a la història de Montserrat, sàvies i perspicaces la majoria de vegades, i sovint, també, apassionades.

Els pilars del meu estudi són, doncs, l'àlbum de dibuixos i la documentació relacionada amb el projecte de *Descripció de Montserrat*. A la primera part del llibre presento una sèrie de materials preparatoris, retalls de documentació sobre el projecte i altres informacions complementàries. Ho he anat cosint tot amb l'objecte de construir un context o un marc de referència per a la col·lecció de dibuixos. Es tracta, és clar, d'un marc de referència factici i incomplet, però tot i així el teixit que en resulta és ric i suggeridor i sobretot aporta llum sobre la naturalesa i les característiques de la projectada *Descripció de Montserrat* i els dibuixos de l'àlbum.

A la segona part del llibre continuo amb la costura, centrada ara en l'elaboració de l'anàlisi i la descripció de la sèrie de dibuixos. En tractar-se d'una col·lecció de vistes topogràfiques traçades amb la càmera obscura, qualsevol intent de comprensió ha de passar necessàriament pel coneixement del funcionament i les possibilitats gràfiques de l'aparell. Però, tal com comprovaran els lectors, l'ús de la càmera obscura, malgrat ser un factor fonamental, no és l'únic element a tenir en compte a l'hora d'entendre o interpretar uns dibuixos que sovint suposen un autèntic desafiament per al contemplador i per a l'estudiós. Per aquest motiu, a fi d'enriquir-ne l'examen, he seguit cosint. I així ha estat com he relacionat les vistes de l'àlbum amb una sèrie d'imatges de Montserrat de creació més antiga o contemporània, amb un seguit de fonts escrites de diferents èpoques que retraten els mateixos indrets i, com és lògic, sobretot les he embastat amb la documentació vinculada amb el projecte de *Descripció de Montserrat*. D'aquesta manera el teixit s'ha densificat, ha guanyat cos i textura i ha pres múltiples formes gràcies a la sèrie de nusos i d'entrellaçaments de la trama i l'ordit. En algun moment he hagut de fer un sargit o posar un pedaç per dissimular la mancança d'una peça original. I segur que hi ha uns quants caps per lligar, però a mi m'agraden les coses soltes. D'altra banda, estic convençuda que algú altre hauria fet una selecció i un lectura diferent dels materials que jo he emprat per estudiar l'àlbum de dibuixos de Montaña i Renart i, per tant, hauria acabat confeccionant una figura del tot distinta, o potser ho farà en un futur.

Però tot això, per què? Quin és l'objectiu de tot plegat? Per quin motiu escrivim llibres d'història? O, dit en altres termes, per què escrivim històries sobre les obres d'art? Michael Ann Holly es planteja la pregunta fonamental de l'historiador de l'art en termes senzills i directes: «Els objectes del passat es troben davant nostre, però els mons als quals pertanyen fa temps que van desaparèixer. Què hauríem de fer amb aquests orfes visuals?» A la demanda «què hauríem de fer?» podríem respondre de diverses maneres i cap d'elles seria definitiva. La resposta més entenedora, segura-

ment, consistiria a explicar allò que fem els historiadors i no tant el que hauríem de fer. Gairebé a l'uníson, tots contestaríem que nosaltres investiguem i donem a conèixer les històries d'aquests «orfes visuals», en la mesura del possible. Dit això ja haurem avançat un bon tros, però si enfilem aquest camí de seguida sorgiran noves qüestions tan o més difícils que la primera. Un interrogant inevitable seria: i com ho fem? És a dir, a partir de quines premisses, en funció de quines estratègies crítiques i interpretatives construïm les històries de les obres? La resposta a aquesta qüestió, és clar, seria oberta i ens obligaria a abordar complexos temes de mètode i també a meditar sobre la naturalesa del nostre ofici, sobre el que comparteix amb les disciplines científiques i també amb les artístiques i literàries. Però abans d'endinsar-nos en una navegació per aquestes aigües, probablement hauríem d'abordar una pregunta prèvia i fonamental: què volem fer amb les obres del passat? I aquí la meua resposta –sens dubte compartida per molts companys d'ofici– seria: volem portar-les al present, volem recuperar-les i, sense que soni pretensions, diria que intentem reviure-les, que mirem d'escoltar-les per fer-les parlar. Com qui troba una vella partitura i en llegir-la, copsa uns sons antics, unes melodies, unes llums, unes veus llunyanes, i malda per conèixer el lloc d'on provenen, i mira de reunir i reconstruir quelcom que sembla una orquestra i un cor de veus a fi d'interpretar la música que ha imaginat que oïa: una música que li arribava des del passat. Per arranjar l'orquestra, la nostra historiadora hipotètica cercarà i elaborarà l'aparell crític necessari: haurà de viatjar lluny per tal de trobar els instruments solistes d'època i també les veus antigues del cor, però també, quan li convingui i sigui necessari, comptarà amb intèrprets moderns i farà servir tècniques i instruments actuals. Però el muntatge de l'orquestra comporta un perill; ella n'és conscient i l'ha intentat evitar: que l'aparellatge orquestral i la seva sonoritat acabin superposant-se a la melodia original.

M'agrada pensar que en les pàgines que segueixen hi ha espai per a la fascinació. Voldria que el batec de l'encontre amb els antics dibuixos de l'àlbum de Montaña i Renart i el seu món es percebés constant en la lletra del llibre. Durant el temps que ha durat l'elaboració d'aquest estudi, per una estranya llei d'associació que no sabia ben bé com explicar, una vegada i una altra, les vistes de l'àlbum de Montserrat m'evocaven records de perfils de roques, branques i serralades contemplades «en un migdia d'estiu».

Agraïments

Vaig descobrir el tema d'estudi d'aquest llibre gràcies a en Francesc Miralpeix, professor d'Història de l'Art Modern de la Universitat de Girona. En una data ja llunyana, ell va ser qui va orientar la meva atenció envers l'àlbum de dibuixos de Montaña i Renart i em va posar sobre la pista d'una història que ha acabat esdevenint una aventura apassionant. Li ho agraeixo especialment. També vull agrair de tot cor a Josep Massot, historiador i director de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat, l'interès que ha demostrat pel meu treball. L'actual redacció és deutora de la seva revisió sàvia i atenta. I vull donar igualment les gràcies a les persones que m'han ajudat d'una manera o d'una altra al llarg del procés d'elaboració d'aquest llibre: en Josep Galobart, estudiós del Monestir de Montserrat, l'Àngels Rius de la Biblioteca de Montserrat i la Josefina Fortuny, bibliotecària de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona. Les converses amb l'enyorat Joaquim Garriga, professor d'Història de l'Art Modern de la Universitat de Girona, també són rere l'enfocament conceptual de determinats aspectes d'aquest treball. I, finalment, vull expressar un agraïment molt profund a en Joan, que m'ha acompanyat amorós i pacient durant el temps que ha durat la gestació d'aquesta publicació. Per a l'elaboració d'aquest llibre he comptat amb el suport del Projecte d'Investigació (HAR2015-66465-C2-1-P) *Arte, oficio y mercado: la condición del artista en Cataluña y Baleares durante los siglos XV al XVIII* del Ministerio de Economía y Competitividad, coordinat entre la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universitat de Girona.

ELS BARLOQUINS QUE PUJAREN A MONTSERRAT A DIBUIXAR LA MUNTANYA

11

El 4 de juliol de 1789, Pere Pau Montaña i Llanas (1749-1803), pintor, Francesc Renart i Closes (1750-1816), arquitecte i geòmetra, Joan Ameller i Mestre (1743-1824), químic, i Antoni Sala i Domènech (1752-1814), botànic, pujaren al Monestir de Montserrat carregats amb l'equipament tècnic necessari per dibuixar una sèrie de vistes de la muntanya i un mapa, i per dur a terme un conjunt d'observacions de caràcter científic. Abans d'enfilar el camí de Can Maçana que condueix al Monestir van fer una parada a prop del Bruc, al turó de Puig Ferran, des d'on Montaña va traçar una vista general del massís amb l'ajut d'una càmera obscura —la primera de les quatre que havia de dibuixar—, i Renart va començar a aixecar el mapa de la serralada fent servir una planxeta topogràfica. Els veïns del poble, encuriosits en veure com instal·laven els instruments de dibuix, els van confondre amb una companyia ambulat de còmics o de titellaires. «Aquests» —exclamaren— «han de ser uns *barloquins* que van a fer comedies i postures a Montserrat!». ¹ Coneixem l'anècdota per una carta de Joan Ameller adreçada al Dr. Josep Bellot, en què el posava al corrent de la seva arribada al Monestir i de l'inici dels treballs del grup de dibuixants i científics a la muntanya. ² El Dr. Bellot havia de transmetre la notícia a Francisco de Zamora (1757-1812), alcalde del crim a la Reial Audiència del Principat de Catalunya des de 1784 i impulsor del projecte d'edició d'una *Descripció geogràfica, natural i política de la muntanya de Montserrat* en el qual s'inscrivien els treballs d'Ameller i els seus companys.

Podem seguir amb cert detall el fil de les activitats i la cronologia de l'estada dels quatre comissionats a la muntanya, gràcies a la preservació d'una bona part de la correspondència sobre aquest assumpte dirigida al lletrat, des de juny de 1789 fins al juliol de 1790. Les cartes constitueixen una part substancial del conjunt de la documentació relativa al projecte d'estudi de Montserrat que conforma els volums II/2519 i II/2520 de la col·lecció de manuscrits de Francisco de Zamora que es guarda a la Biblioteca del Palau Reial de Madrid. Així, a través d'Ameller, sabem que la primera estada dels dos apotecaris a la muntanya va durar poc més d'una setmana: el dilluns 13 de juliol, vigília de la presa de la Bastilla, els trobem ja de baixada cap a Barcelona. ³ Durant aquests dies van

¹ Ms. II/2519, f. 9. Carta de Joan Ameller al Dr. Josep Bellot (El Bruc, 6-VII-1789), Real Biblioteca, Palacio Real, Madrid, a partir d'ara BPRM.

² Probablement es tracta del professor de retòrica i sacerdot Josep Pau Ballot i Torres (1747-1821), autor de la primera gramàtica catalana moderna impresa al Principat.

³ Ms. II/2519, ff. 9-9v i ff. 94-95v. Carta de Joan Ameller al Dr. Josep Bellot (El Bruc, 6-VII-1789, 8-VII-1789), BPRM. Les notícies dels esdeveniments polítics a França arribaven ben aviat al Monestir. Entre la documentació de la Real Biblioteca, es conserva una carta de l'abat José de Arredondo adreçada al magistrat, datada l'agost de 1789, en què es fa

- ▷ Vista del Pont del Diable de Martorell, amb la muntanya de Montserrat al fons. Carl Christian Schramm, *Historischer Schauplatz, in welchem die Merkwürdigen Brücken aus allen vier Theilen der Welt*, Breitkopf, Leipzig, 1735. Aiguafort. 36 x 64 cm. Biblioteca de Catalunya. Barcelona.

Brücke zu Catalonien bey dem Städt. Matorell.

treballar intensament –des de les cinc de la matinada fins a quarts de dotze de la nit, trescant «per las rutas mes estrañas y caminos los mes aspres», per fer les observacions que el jutge els havia encomanat. Dels materials recollits i de les notes preses pels científics durant la seva primera prospecció a la muntanya no ha quedat rastre. Però sí de les indagacions elaborades durant la nova estada que van fer al cap d'un any –concretament durant la segona quinzena de juny de 1790– amb l'objecte de completar l'estudi. Entre la documentació de la Real Biblioteca es conserva una relació de les investigacions que els dos apotecaris feren al llarg d'aquesta segona excursió, redactada per Ameller.⁴ En aquesta ocasió, llur principal objectiu –explica el científic– era donar la volta a tota la muntanya a fi de registrar els torrents, canals i fonts. La relació demostra que l'estudi havia de ser exhaustiu: a més d'inspeccionar les aigües dels torrents i dels canals, van prendre mostres de les aigües de les nombroses cisternes i fonts que proveïen les ermites, el Monestir i les poblacions veïnes del Bruc, Monistrol i Collbató. Van estudiar i recollir exemples de plantes i de minerals, i van prendre també alguns apunts de fauna. Al final de l'escrit, Ameller aclareix que no oferien el detall dels materials, de les notícies recollides i dels fenòmens observats, perquè abans havien d'examinar-los i fer les necessàries comprovacions. Però avança prometedors que al llarg de les seves excursions havien recopilat notícies valuoses i havien «descubierta muchas y esquisitas producciones naturales propias de los tres reinos».⁵ Pel que sabem fins ara, el rastre dels estudis de Josep Ameller i Antoni Sala sobre les aigües i la mineralogia, la flora i la fauna de la muntanya finalitza aquí. Desconeixem què se'n va fer del redactat final que els dos científics havien d'elaborar per a la publicació; el més probable és que s'hagi perdut, però mai no es pot descartar que algun dia aquests documents surtin a la llum.

Les notícies sobre els treballs de Pere Pau Montaña i Francesc Renart són més precises i s'han conservat pràcticament tots els dibuixos que varen fer –trenta-dos agrupats en un àlbum i un de solt–. L'estada dels dibuixants a Montserrat es va allargar uns quants dies més que la dels apotecaris, fins al 3 d'agost. Durant el mes que hi varen passar van treballar sense pausa. Varen voltar tot el massís per dibuixar, emprant la càmera obscura, quatre grans vistes panoràmiques de la muntanya i una del Monestir, i per traçar un seguit de vistes més petites de les ermites i d'altres indrets destacats de la muntanya, com ara la Miranda dels Ecos, els Pouetons, el Cavall Bernat i la font dels Degotalls. Completen la sèrie el dibuix d'un ermità, les vistes de Santa Cecília i de la Santa Cova, i el conjunt de sis dibuixos de les Coves del Salnitre. La missió de Renart va consistir a aixecar un mapa topogràfic-històric molt detallat de Montserrat del qual s'ha perdut el rastre temporalment, i un segon

▷ Vista de Mira (Vèneto) i el canal del Brenta. En primer terme, uns dibuixants fan servir una càmera obscura portàtil. Giovanni Francesco Costa, *Delle Delizie del Fiume Brenta*, Volum I. Venècia, 1750-1756. Aiguafort. 252 mm x 340 mm. © The Trustees of the British Museum. Londres.

ressò de les notícies de França, Ms. II/2519, f. 79. BPRM. Convé recordar que pocs mesos enrere, el 28 de febrer del mateix any, havia esclatat a Barcelona i altres ciutats de Catalunya la revolta popular coneguda com els *Rebombaris del pa*, que va ser durament reprimida per les autoritats militars.

⁴ Ms. II/2520, ff. 24-28, (27-VII-1789). BPRM.

⁵ Ms. II/2520, f. 28. BPRM.

Veduta del Canale verso la Chiesa della Mira.

XXXIX

J. F. Costa del. et incid.

mapa de les Coves del Salnitre inclòs a l'àlbum. El resultat de tot plegat va ser la magnífica sèrie de dibuixos que és l'objecte principal d'aquest estudi.

Els primers a adonar-se de l'abast i de l'excepcionalitat del treball que els artistes estaven fent a la muntanya van ser els monjos del monestir: l'abat José de Arredondo (abadiat 1789-1793), el pare Benet Ribas (1735-1812), arxiver major de Montserrat, i el pare Veremundo Murillas (?-1795) que tenia el càrrec d'hostatger de pelegrins.⁶ Els dos segons també van contribuir en un grau molt important al projecte de Zamora. A la correspondència amb el magistrat els monjos es fan ressò de l'aplicació de Montaña i Renart i elogiaven entusiasmats l'exactitud dels dibuixos. «Segun lo poco que entiendo en la materia», escriu el pare Murillas, «han prodigado estos señores operarios con tal puntualidad y exactitud que usted ha de quedar admirado de su diligencia: es increíble lo que estos dos señores han trabajado y trabajan diariamente.[...] Repito que usted ha de quedar pasmosamente admirado del trabajo de uno y de otro. Mi Señor Abad y yo anticipamos a usted la satisfaccion y contento que ha de caber a la vista del mapa y del trabajo del Señor Montaña.»⁷ I el pare Ribas li diu convençut: «Usía tiene en Montaña y Renart dos investigadores los mas cabales.»⁸ I en una carta posterior escriu: «Yo pienso que a muchos les vendra la gana de venir a ver por sus ojos lo que representan los dibujos; quando se de al Publico toda la obra.»⁹

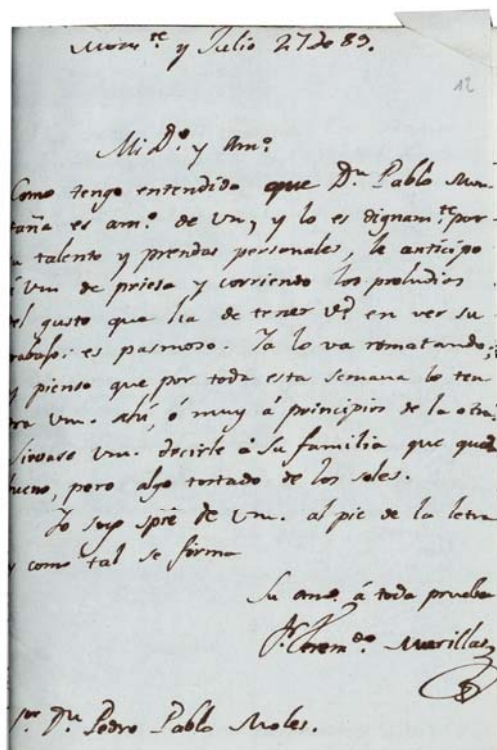
Al cap d'uns mesos, al començament de 1790, Zamora va fer relligar els trenta-dos dibuixos en l'àlbum titulat *Planos y vistas de la montaña de Monserrate, levantados por orden de Don Francisco de Zamora, por Don Francisco Renart y Don Pedro Pablo Montaña, año de 1790*, que es conserva a la Biblioteca del Monestir. Certament, tal com varen anticipar els monjos, es tracta d'un conjunt excepcional de dibuixos a causa del criteri de fidelitat al natural que guià la seva execució. Per raó, tal com ells diuen, de la «puntualitat i exactitud» de què en van fer gala llurs autors. Però els dibuixos no només són extraordinaris per aquest motiu: ho són igualment per la seva qualitat i per la raresa que suposen unes representacions topogràfiques d'aquesta mena dins del panorama artístic català i espanyol de l'època. I més enllà d'aquestes consideracions, per a nosaltres, homes i dones del segle XXI, aquests dibuixos també són excepcionals pel que podem arribar a descobrir a través d'ells: per la visió única de la muntanya que ens ofereixen i el fascinant viatge en el temps, al Montserrat de 1789, que ens brinda la seva contemplació i història. A les pàgines següents abordarem aquestes qüestions i examinarem les característiques de la sèrie de dibuixos en relació amb els continguts de la publicació a la qual anaven destinats: un projecte que va quedar estroncat, perquè el llibre no es va arribar a acabar mai; m'estic referint a la mencionada *Descripció geogràfica, natural i política de la muntanya de Montserrat*.

⁶ Agraïxo a Josep Galobart la informació sobre les dades biogràfiques del pare Murillas.

⁷ (27-VII-1789), Ms. II/2519, ff. 22-23. BPRM.

⁸ (29-VII-1789), *Ibid.*, f. 11.

⁹ (17-IV-1790), Ms. II/2519, f. 102. BPRM.

△ Carta de Beremundo Murillas adreçada a Pasqual Pere Moles, 27 de juliol de 1789. Ms. II/2519, f. 12. Real Biblioteca. Madrid.

A la correspondència amb Zamora, les notícies sobre l'empresa desapareixen a partir de l'estiu de 1790, però suposem que la labor dels diferents agents probablement es va allargar durant un temps més. Del llibre només es conserva una sèrie dispersa de documents preparatoris. El gruix més important d'aquests materials es troba inclòs en els dos lligalls de manuscrits de tema montserratí conservats a la Real Biblioteca. La Biblioteca del Monestir, a banda de l'àlbum, també guarda un manuscrit sobre notícies físiques de la muntanya relacionat amb el projecte que estudiarem més endavant. Altres documents s'han extraviat o bé no s'han conservat: aquest seria el cas del mapa de Renart, les notes i les instruccions que Zamora va donar als comissionats, i els apunts sobre els ermitans i sobre toponímia del pare Benet Ribas. Tot plegat configura un gran trencaclosques amb unes quantes peces desaparegudes. Arribats a aquest punt, a fi de situar la col·lecció de vistes de la muntanya en el context que li correspon, és a dir, en el marc de l'edició de la *Descripción de Montserrat*, convé aturar-nos a explicar la història d'aquest projecte editorial, fixant primer l'atenció en el seu promotor, per després centrar-nos en l'equip de col·laboradors que hi participà, i també en el conjunt de materials que el magistrat va aplegar per confeccionar el llibre. Un cop restablert l'esquema del llibre i examinada la documentació conservada, serà el moment d'iniciar l'anàlisi dels dibuixos.

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

